

En Doiro,
antr'o Porto e Gaia

Estudos de Literatura Medieval Ibérica

Organização

JOSÉ CARLOS RIBEIRO MIRANDA

revisão editorial

RAFAELA DA CÂMARA SILVA

estratégias criativas

PORTO

En Doiro, antr'o Porto e Gaia

Estudos de Literatura Medieval Ibérica

PER A UNA EDICIÓ DE LES TRADUCCIONS CATALANES DE L'ARS MORIENDI:

LA PRIMERA VERSIÓ – EIXIMENIANA? – DE CP*

TOMÀS MARTÍNEZ ROMERO
Universitat Jaume I
romero@fil.uji.es

I. L'ARS MORIENDI EN EL SEU CONTEXT

És sabuda la proliferació de folis dedicats a la mort durant tota l'Edat Mitjana i els canvis que es produeixen en el seu tractament al llarg d'aquesta època. Topem, certament, amb un període extens, en què passem d'una visió inicial positiva, la mort com un acabament del sofriment terrenal i una porta al gaudiment dels beneficis celestials, a una altra de negativa, provocada per tot un seguit de factors que succeeixen de forma acumulativa durant els segles XIII i XIV, alguns de tant diversos com ara la consolidació dels ordes mendicants, la consciència de la individualitat de la persona, la voluntat de participació dels laics en la vida religiosa, el Cisma d'Occident o la percepció de la pesta negra com a càstig de Déu pels pecats de la societat. És obvi que aquests escrits generaren un conjunt d'idees que, amb fortuna major o menor, es desenvoluparen intensament en la ploma d'escriptors, pensadors i moralistes. Entre totes elles ocupen un lloc de privilegi aquelles vinculades estrictament a la preparació del «trànsit», és a dir, als moments immediatament anteriors a la mort física. De fet, creen un veritable gènere, que nosaltres denominem *ars moriendi*, l'art de la mort o de preparació per a la mort, que podem trobar com a obreta exempta o dins de volums de major projecció, com és el cas del capítol 23 de la *Imitatio Christi* o la tercera part de l'*Opusculum tripartitum* de Gerson (el *De scientia mortis*). En aquest context naix, durant els primers anys del segle XV i en l'àrea d'influència del priorat de Constança el conegudíssim *Ars moriendi*, una obra concreta que esdevé gairebé el manual de referència i que monopolitza en bona part l'espai dedicat al tema a partir d'aleshores. Convé tenir ben present, per tant, que el conjunt de les *artes moriendi* no s'exhaureix amb aquesta que tradicionalment

---

* Aquest treball s'inscriu dins del projecte de l'AGAUR: 2014SGR51 «Pragmàtica de la literatura a l'Edat Mitjana».

designem amb aquest nom: hi ha un gènere d'*artes moriendi*¹ i hi ha una *Ars moriendi*, que coincideixen en molts aspectes però que no són el mateix². A més a més, encara resta molt a dir sobre les dues redaccions d'aquesta *Ars moriendi* (a partir d'ara *Ars moriendi*, sense qualificatius). No està absolutament clara, per exemple, la prelació de la redacció llarga o CP (intitulada sovint *Tractatus* o *Speculum artis bene moriendi*)³, sobre la curta o QS, la qual es limita fonamentalment a explotar la segona de les sis parts que conté l'altra, és a dir, les temptacions al moribund amb les respectives inspiracions de l'àngel. La tesi generalment admesa era que QS naixia a partir d'una reducció de CP, per la qual cosa la llarga hi havia de ser anterior. Darrerament, però, s'ha argumentat en sentit contrari, que CP seria una expansió a partir de QS⁴. Independentment de les controvèrsies, el cert és que d'una redacció i de l'altra tenim versions catalanes – i castellanes – en el mateix segle xv.

2. LES VERSIONS CATALANES DE L'*Ars moriendi*. GENERALITATS

Conservem edició⁵ xilogràfica de QS català, impresa a Saragossa, per Pablo Hurus (?), entre 1488 i 1493⁶. Hi seguiren la de València, Spindeler, 1497, i la de

1. Dins del gènere caldria incloure, per exemple, l'*ars* copiada al manuscrit 1112 de la Biblioteca del Monestir de Montserrat, fols. 24v-31 (BITECA manid 1741), que pot té a veure amb la nostra *Ars* específica.
2. Al capdavant, aquesta *Ars moriendi* particular, més que no per les innovacions, resulta interessant perquè difon de manera homogeneïtzadora conceptes presents en molts tractats sobre la mort, com ja va saber veure Alberto Tenenti, *Il senso della morte e l'amore della vita nel Rinascimento (Francia e Italia)*, Torino, Einaudi, 1957, pp. 65-66. Vegeu també Mary Catharine O'Connor, *The Art of Dying Well*, New York, Columbia University Press, 1942; i Florence Bayard, *L'art du bien mourir au XVe siècle. Étude sur les Arts du bien mourir au bas Moyen Age a la lumiere d'un Ars moriendi allemand du XVe siècle*, París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1999.
3. Vegeu-ne una primera aproximació abastable a: Ildelfonso Adeva, «*Ars bene moriendi*. La muerte amiga», en Jaume Aurell y Julia Pavón (eds.), *Ante la muerte. Actitudes, espacios y formas en la España medieval*, Pamplona, Eunsa-Ediciones Universidad de Navarra, 2002, pp. 295-360, esp. pp. 300-301; i Bayard, *L'art du bien mourir...*, p. 17.
4. Tomás González Rolán – Pilar Saquero i José J. Caerols (pròl. i ed.), *Ars moriendi. El «Ars moriendi» en sus versiones latina, castellana y catalana: introducción, edición crítica y estudio*, Madrid, Ediciones Clásicas, 2008.
5. Per a les diverses edicions incunables de les traduccions hispàniques de l'*Ars moriendi*, cf. Francisco Gago Jover, [*Ars moriendi*], *Textos y concordancias de «Ars moriendi» (Escorial 1-Q-19, Catalunya 11-VI-41, Bodleian 1-Q-VI)*, New York, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 2000.
6. Biblioteca de Catalunya 11-VI-41 (BITECA manid 1342). Devem l'assignació del possible impressor i de les dates aproximades de l'edició a Pere Bohigas, *Art de bé morir. Edición catalana 1493 (?)*, Barcelona, Ediciones Torculum, 1951, pp. 75-77. Edició

Barcelona, Gabriel Pou, 1507. La primera coincideix geogràficament amb la castellana, publicada per Pablo Hurus i Juan Planck a Saragossa entre 1479-1484. Ateses les innegables dependències de tot tipus entre ambdues versions, s'ha argumentat a favor tant de la prelació del text castellà⁷, com del català⁸. A partir d'una recent anàlisi traductològica i lingüística de les traduccions, he pogut comprovar definitivament que el text castellà és la base del català⁹.

Aquesta *Ars* curta constituiria el tercer dels quatre grups de versions catalanes primitives de l'*ars moriendi*, segons la classificació realitzada per Àngel Fàbrega Grau en un article essencial publicat en l'any 1955 i encara vigent en molts aspectes¹⁰. El primer correspondria a un CP (primera versió catalana de CP o CPCat1) representat per dos manuscrits de la Biblioteca Universitària de Barcelona, ambdós amb el text d'aquesta obra, del *Cercapou* atribuït a Eiximenis i d'altres obres del menoret, raó per la qual se li va assignar també l'autoria de la traducció de l'*Ars*, com veurem en un apartat posterior. Es tracta del manuscrit 2, f. 70v-96v, del segle xv (A) i del 148, f. 64r-88v, ja del xvi (E)¹¹. La versió¹², segons Fàbrega, seria fidel a un model llatí de CP de la mateixa família que el que ens proporciona el manuscrit 127 del museu episcopal de Vic; de fet, afirmava¹³, sense cap excepció, que

---

recent (també del QS llatí i castellà) de Tomás González Rolán – Pilar Saquero i José J. Caerols, *Ars moriendi*...

7. González Rolán *et al.*, *Ars moriendi*...
8. Jaume Riera i Sans, «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles xiv i xv», en Antoni Ferrando (ed.), *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Volum VIII, Àrea 7: Història de la llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, pp. 699-709.
9. Vegeu Tomàs Martínez Romero, «Vicissituds des versions hispaniques médiévales de l'*Ars moriendi* (QS): de l'*editio princeps* au *Spill de ben viure e ben morir* de Jaume Montanyés», en *Revue des Langues Romanes*, 117, 2 (2013), pp. 461-482.
10. Àngel Fàbrega Grau, «Textos catalans de l'art de ben morir», en *Analecta Sacra Tarraconensia*, 28 (1955), pp. 79-104.
11. Per tal de no complicar innecessàriament les referències als manuscrits, opte per utilitzar-hi la mateixa lletra que Sansone va fer servir en la seua edició del *Cercapou*: A per al ms. 2 i E per al 148 (Giuseppe Edoardo Sansone (pròl. i ed.), *Francesc Eiximenis, Cercapou*, Barcelona, Barcino, 1957-1958, vol. I, p. 16; vol. II, p. 95). Vegeu-ne una bona descripció d'ambdós a J. de Puig, J. Perarnau, G. Avenoz, L. Soriano, C. Clausell, P. Gispert-Saich, D. Guixeras, E. Izquierdo, S. Martí, X. Renedo, R. Rojas, *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis, OFM, conservats en biblioteques públiques. Volum I: Descripció dels manuscrits*, Barcelona, IEC – Facultat de Teologia de Catalunya, 2012, pp. 277-282 i 294-304.
12. Vegeu la fitxa de TRANSLAT: 0.2.1. *Tractat de l'art de ben morir*, versió 1 (anònim, s. xv). [<http://www.translatdb.narpan.net>].
13. Fàbrega Grau, «Textos catalans...», p. 81.

la primera de les versions catalanes de l'Art de ben morir és una simple traducció literal d'un text llatí, quasi segur de procedència estrangera, que a Catalunya trobem contingut al manuscrit n° 127 del Museu episcopal de Vic, que segurament fou copiat a finals de la primera meitat del segle xv¹⁴.

En base a aquestes aportacions, Ildefonso Adeva hi feia una passa més en connectar A amb el *Arte y doctrina de bien morir*, una versió castellana de CP copiada al manuscrit h.III.8 de la Biblioteca de El Escorial. Hi veia «tales afinidades» entre tots dos, que admetia la possibilitat d'un «texto latino común»¹⁵. Tanmateix, una anàlisi acurada m'ha fet desestimar aquesta hipòtesi, tant la relació directa – horitzontal –, com la vertical – a partir d'un mateix model llatí¹⁶.

La segona versió estudiada pel canonge català (segona versió catalana de CP o CPCat2) té sis testimonis¹⁷ i serví de model a un text castellà reportat pel ms. II/795 de la Biblioteca del Palacio Real de Madrid, de final del xv, fols. 213-236: *Arte de saber bien morir*¹⁸. La quarta versió – recordem que la tercera correspon a la de QS – seria la corresponent a les *Confessions del savi peccador* (BITECA texid 1086); tanmateix, aquesta obra no té a veure directament amb el QS o amb el CP de què parlem ací. Adeva¹⁹ encara n'hi afegia una altra, una versió «atípica» transmesa

-
14. Més concretament, abans de 1443. Seria, per tant, un dels exemplars més antics – i més fidels – de CP (Ildefonso Adeva, «Los “Artes de bien morir” en España antes del Maestro Venegas», en *Scripta Theologica*, 16 (1984), pp. 405-415 (p. 407)). És ben curiosa la descripció que en dona Josep Gudiol, *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vich*, Barcelona, Imp. de la Casa de Caritat, 1934, p. 132 (ms. 127, *Tractatus de arte bene moriendi*, segle xv, 24 folis): «Es comprèn que el present volum degué servir, per espai de molts anys, per a ajudar a bé morir als preveres de la nostra Catedral, havent-nos arribat amb notes marginals que demostrin que en el segle XVII devia ésser a la sagristia a la disposició dels sagristans, alguns dels quals, el mateix que els escolans, consignaren llur nom en els seus marges. Un dels inventaris del segle xv parla del present volum, en termes que no donen lloc a cap dubte, com d'un llibre dels fermats amb cadena i donat per mossèn Gabriel Cogolls».
  15. Adeva, «Los “Artes...”», p. 408.
  16. Tomàs Martínez Romero, «Relaciones seminales entre las traducciones hispánicas del *Ars moriendi* (CP)», en *En lengua vulgar castellana traduzido. Ensayos sobre la actividad traductora durante la Edad Media*, ed. Elisa Borsari, San Millán de la Cogolla, Cilengua, 2015, pp. 81-102.
  17. BITECA texid 2253, i TRANSLAT: 0.2.2, amb informació tretada de Fàbrega Grau, «Textos catalans...»; Francisco Gago Jover, «*Arte de bien morir y breve confesionario*». [Zaragoza: Pablo Hurus, c. 1479-1484]. Según el incunable de la Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo de El Escorial, Palma de Mallorca, J. J. de Olañeta-Publicacions de la Universitat de les Illes Balears, 1999; i Eulàlia Duran (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, Barcelona, IEC, 1998-2008, 4 vols.
  18. Adeva, «Los “Artes...”», p. 409; i Martínez Romero, «Relaciones seminales...», pp. 92-99.
  19. Adeva, «Los “Artes...”», pp. 410-411.

per un manuscrit de la Biblioteca del Real Colegio del Corpus Christi de València i editada per García Aracil²⁰ uns pocs anys abans; és característic d'aquesta la reducció de l'*Admonitio moriendi* (és a dir, de les *interrogationes* de sant Anselm) i una notable divergència respecte a la base textual presentada per CP i QS.

Tenint en compte que la versió catalana de QS ja ha estat editada recentment, com també la «atípica», actualment sols resten per analitzar i editar les dues traduccions catalanes de CP, la primera i segona de Fàbrega, que a més tenen una complexitat, en testimonis i en solucions, molt major que les altres.

3. LA PRIMERA VERSIÓ DE CP (CPCATI) I EIXIMENIS

Qualsevol anàlisi de la primera versió de l'*Art de ben morir* ha de fer necessàriament alguna referència a Francesc Eiximenis, perquè a ell s'atribueix en el manuscrit E (BUB 148). A més a més, aquest còdex – com l'altre testimoni de CPCat1, el A (BUB 2) – conté una còpia del *Cercapou*, igualment atribuït d'antic al menoret giro-ní. Per als nostres interessos, i per a les explicacions posteriors, convé recordar que aquesta darrera obra és composta per tres blocs o «punts», amb apartats i capítols, seguits d'unes pàgines sobre el cel i l'infern (que Sansone intitulà *Les darreries de l'home*), la *Manera de fer memorial per confessió* i la *Manera de confessar*.

Vegem una mica més en detall el contingut d'ambdós testimonis²¹. A transcriu en primer lloc el *Cercapou* complet, incloent-hi – és clar – allò que denominem per comoditat *Les darreries de l'home*, un apartat que, en realitat, i llevat dels paràgrafs inicials, sols és una còpia dels capítols finals del *Llibre de les dones* (caps. 384-395)²² d'Eiximenis²³. Fet i fet, i independentment de la font, aquestes pàgines manllevades

20. Santiago García Aracil, «Un manuscrito inédito valenciano del siglo xv, titulado "Art de ben morir"», en *Anales Valentinos*, 2 (1976), pp. 371-412.

21. Afortunadament, en tenim una minuciosa descripció gràcies al catàleg de manuscrits amb obra eiximeniana (autèntica o atribuïda) de Puig *et al.*, *Catàleg dels manuscrits...*, pp. 277-282 i 294-304.

22. Com constatà Curt Wittlin, «Los problemas del *Cercapou* y el *Libre de les Dones* de Fray Francesc Eiximenis», en *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 46 (1970), pp. 61-95 (p. 66). De fet, hom pot posar en paral·lel les pàgines 7-30 del volum 2 de l'ed. cit. del *Cercapou* amb l'ed. de Frank Naccarato, *Francesc Eiximenis, Lo libre de les dones*, revisat per C. Wittlin i A. Comas, Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Departament de Filologia Catalana (UB), 1981, vol. 1, pp. 559-572. El tema de les fonts i de les atribucions del *Cercapou* encara ha estat objecte de discussions (Giuseppe Edoardo Sansone, «Sulle lezione communi al *Cercapou* e al *Llibre de les dones* de Francesc Eiximenis», en *Saggi Iberici*, Bari, Adriatica Editrice, 1974, pp. 39-62).

23. Amb títols tan suggestius com ara: «Qui tostemps menbram la mort e'l juy de Déu estret», «Con és gran goig e plaer pensar en la mort a aquells qui bé an viscut», «Qui tracta de les penes de infern», «Qui tracta de la glòria del regne de Déu» ... «Qui ex-

al franciscà podien tancar d'una manera coherent aquesta mena de catecisme que és el *Cercapou*, sense necessitat de continuar amb les *Maneres*²⁴. A continuació del *Cercapou*, que apareixia clarament atribuït a Eiximenis en la rúbrica inicial («Aquest llibre se appella cerca pou compost per lo Reverend pare en Christ Mestre ffrancesch eiximenis»), A hi copia el *Tractat de art de ben morir*, sense cap assignació d'autoria. La composició del manuscrit resulta d'allò més lògica i compacta, atès que, configurades i ordenades d'aquesta manera, totes dues obres mantenien relacions evidents: al final del *Cercapou* hom parlava de la confessió i de la memòria de la mort, per tal de reforçar precisament la pertinència d'aquells manaments i virtuts que s'havien exposat en els capítols precedents, en els tres «punts», és a dir, en la part diguem-ne més apropiada a un catecisme; allà es feia referència als deu manaments, als set pecats mortals, a les virtuts teològiques i cardinals, açò és als elements que configuraven l'esquema a partir del qual es realitzaven les preguntes bàsiques de la confessió, com qualsevol aprenent de confessor havia après en la multitud de tractats sobre el tema que circulaven al llarg de l'edat mitjana. Convenia ensenyar aquests rudiments als cristians. Això sí, en el *Cercapou* es tractava de la confessió d'aquell que té clar que aquest acte de penediment no és l'últim de la seua vida:

que sovent regonegues com vius e què fas e, ab lo memorial de la doctrina dessús dita, que t'aredonesques sovín per via de confessió, o almenys poses en memòria tos peccats ab intenció que al temps ordenat per santa mare Esgleya te'n confessaràs²⁵.

Podríem dir, doncs, que gairebé totes les pàgines de les *darrerries* – retrobables en el *Llibre de les dones* i presentades ací com uns fragments manllevats a un «reverent teòleg» – i aquelles altres dedicades a les dues *Maneres* de confessió eren acumulatives, una addenda respecte a la base del *Cercapou*, formada pels tres «punts», amb els manaments, pecats, virtuts, deures, etc²⁶. Al capdavall, en *A l'Ars moriendi* també podia acomplir aquest paper complementari, en el sentit que donava instruccions, no a aquells que tenien la possibilitat d'una nova confessió, sinó a aquells altres que

---

clama a tots los hòmens d'esta vida con tostems deurien estar ab gran goig, pensant que aytal goig lus stigua apareylat, e con deurien trebaylar que no'l perdessen».

24. De fet, el manuscrit 1804 de la Biblioteca de Catalunya acaba justament ací, al final de *darrerries*, amb un «Explicit liber vocatum Lo Serquapou», tot i que al pròleg anuncia que copiarà també *L'art de confessar* (Wittlin, «Los problemas del *Cercapou*...», p. 64).
25. Ed. cit. p. 61. El ms. 1720 encara afegeix unes paraules més conclusives: «E axí seran los ulls de la divinal glòria e gràcia [...] sobre tu, per singular amor, donant-te, per misteri de la confessió, la sua gràcia deçà e pux lo camí de Paradís e Glòria».
26. Això, el caràcter «acumulatiu», pot justificar perfectament per què el manuscrit 1804 de la Biblioteca de Catalunya podia prescindir d'alguna d'aquestes parts, volgudament o per simple accident.

es trobaven en els moments immediatament anteriors a la mort o a aquells que els assistien en aquell instant.

Tot això també té el seu reflex en el manuscrit 148 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, el testimoni E. Efectivament, en aquest es veu perfectament el procés d'acumulació de materials, perquè ara, a més dels capítols del *Llibre de les dones*, se n'hi inclou un del *Llibre dels àngels*, que parla «aserca del comiat que dona langel custodi a lanima condemnada» (fols. 36v-38v). Tanmateix, i a diferència de A, E interpreta que les *Maneres* no formen part del *Cercapou*, sinó que es tracta d'obres independents, per bé que igualment d'Eiximenis: «Manera de fer memorial per a confessarte obra excellent del mateix fra francesch ximenis». Amb aquests precedents, té una certa lògica que aquest còdex del segle XVI assigne l'autoria de la següent obra – la primera versió catalana de CP – a Eiximenis mateix, atesa la composició de tot el volum i la ja observada continuïtat d'argument de l'*Art de ben morir* respecte al contingut de les *Maneres*: «Comença lo tractat del Art de ben morir fet e compost per lo matex revarent pare en crist mestre francesch Ximenis mestre en Sacra Theologia dell orde dells frares menos». Serà l'únic que ho farà, però. És clar, a més, que ja al segle XVI, el copista de E o el seu model podia haver estat influït, conscientment o inconscient, per aquelles pàgines del *Tractat de confessió* imprès que corrien assignades també explícitament al menoret²⁷ i que remetien en última instància als capítols 321-329 del *Llibre de les dones*, recuperats també a l'*Scala Dei*²⁸.

Tanmateix, el *Tractat de confessió* ja havia tingut difusió no impresa abans. Efectivament, el manuscrit 80 de la Biblioteca Universitària de Barcelona, que, com ha estat dit, transcriu el text de la segona versió catalana de CP, també conté a continuació el *Tractat* atribuït a Eiximenis²⁹ (ff. 88-100v):

27. Ja en la *princeps* (València, Spindeler, 1497): «Tractat de confessio ordenat per lo molt reuerent mestre Francesch eximeniç». Sobre aquest tractat en relació amb altres confessionaris en català, vegeu les interessants notes d'Emili Casanova, «Introducció» a l'edició d'*Espill de consciència. Text doctrinari del segle xv*, Sant Boi de Llobregat, 1981, esp. 9-15.

28. Wittlin, «Los problemas del *Cercapou...*», pp. 90-95. Vegeu també P. Martí de Barcelona, O. M. Cap., «Fra Francesc Eiximenis, O.M. (1340?-1409?)», ara reproduït a *Studia bibliographica*, Girona, Diputació-Col·legi Universitari, 1991, pp. 185-239, allà les pp. 227-228.

29. Com ja va fer notar Wittlin, «Los problemas del *Cercapou...*», p. 95.

Una molt bella confessio feta per lo molt reuerent maestre ffrancesch eximenicz³⁰ fare [*sic*] dela orda dels ffreres menors. Requer donchs sertament³¹ la vera confessio que sia dolorosa e ligada ab molt desplaer del mal fet Car aytant com ella es pus dolorosa aytant plau mes a nostre senyor deus E per lo contrari quant lo confessor ha de sos peccats menys desplaer os remembre de aquells ab plaer...

Tanmateix, en aquesta ocasió la traducció de l'*Ars moriendi* es mantenia anònima, com cal continuar considerant-la de moment, tant en el cas de CPCat1, com de CPCat2.

Cal no confondre, encara, l'assignació de la primera versió de CP a Eiximenis, testimoniada per E, amb aquella altra atribució al menoret del text de l'*Ars moriendi* català imprès a Barcelona, per Gabriel Pou en l'any 1507: «Migençant la diuina gracia fou enpremtat lo present tractat apellat art de be morir ordenat per lo reuerent mestre Farancesch eximenis per gabriel Pou cathala en lany m.v. cents e set»³². Perquè, fet i fet, allò que llegim en aquesta edició és exactament el text de QS, és a dir, de la traducció de l'*ars* breu, i no de cap versió llarga o CP. Respecte a les dues edicions anteriors, Gabriel Pou introduí una important innovació: una nova atribució de QS mai declarada abans³³. Potser hi degué influir tant el prestigi d'Eiximenis, com el fet que Pou edità igualment el *Confessionari* o *Tractat de confessió*.

30. A la «Taula» del ms. 56 de l'Arxiu Capítular de Girona, que conté també la segona versió de l'*Ars moriendi*, com el ms. 80 de la BUB, llegim igualment: «Taula de la present obra en la qual son compreses quatre llibres los dos tractant de prouidencia sobre consell laltre vn bell tractat apellat la art de ben morir e apres vna bella confecio compilada per mestre ffrancesch eximenis». El problema és que enlloc hi ha aquesta bella «confecio», perduda actualment. Malgrat això, és evident el paral·lelisme estructural entre tots dos manuscrits (vegeu Duran, *Repertori de manuscrits...*, p. 34; i Puig *et al.*, *Catàleg dels manuscrits...*, p. 1052).

31. La lliçó «sertament» és un error (?) per «setenament». De fet, el manuscrit reporta el text del *Tractat de confessió* però començant pel capítol següent a l'habitual en els impresos, és a dir, omet allò que correspondria al capítol 321 del *Llibre de les dones*. Evidentment, hom ha de reestructurar la numeració dels ítems que s'hi indiquen, de tal manera que el setè de l'imprès correspon ara al primer, el vuitè esdevé el segon ... i així fins a l'onzè, convertit en cinquè; a partir d'ací se segueix l'ordre habitual, amb alguna variació i omissió respecte a allò que reporten la prínceps (València, Spindeler, 1497) i les fonts d'on parteix. Cf. Wittlin, «Los problemas del *Cercapou...*», pp.94-95.

32. Jaume Massó, «Les obres de Fra Francesch Eximenic (1340?-1409?)». Essai d'una bibliografia», ara dins *Studia bibliographica*, Girona, Diputació-Col·legi Universitari, 1991, pp. 41-172, p. 126.

33. Tant Massó («Les obres...», p. 125), com Martí de Barcelona («Fra Francesc...», p. 235), ja havien indicat tant el fet d'aquesta atribució interessada, com el de la independència del text d'aquesta edició respecte al ms. 2 de la Biblioteca Universitària de Barcelona i al 80 d'aquesta mateixa biblioteca; és a dir, de la traducció catalana de QS respecte a les dues traduccions de CP. És clar que ambdós haurien aprofundit la seua investigació si haguessen conegut l'existència del ms. 148.

4. MODELS I RELACIONS ENTRE LA PRIMERA VERSIÓ I LA SEGONA DE CP

Una de les afirmacions de Fàbrega em servirà per obrir l'anàlisi de CPCat1. En un moment determinat del seu article, indica que

la segona versió és una adaptació de l'anterior, però no pas redactada sobre la traducció catalana continguda en els manuscrits n°s 2 i 148 de la Universitat de Barcelona [...] sinó sobre el mateix i primitiu original llatí³⁴.

I continua tot assenyalant que «si comparem aquest text [*segona versió*], tramès per tots tres manuscrits [*que ell coneixia*], amb el que contenen els altres dos suara estudiats en el primer grup dels *Arts* [2 i 148], hi veiem una gran semblança»³⁵. És a dir, la «gran» semblança entre les dues versions catalanes derivaria, segons ell, de la comuna dependència d'un «mateix i primitiu original llatí», que en el cas de la primera seria *lato sensu*, com hem vist més amunt, un de la mateixa família que el 127 de Vic (d'ara endavant L), traduït fidelment³⁶. Es pot comprovar factualment això, la dependència i fidelitat respecte a algun testimoni apropat al manuscrit de Vic – però no concretament aquest –, amb una simple comparació entre L i A³⁷:

34. Fàbrega Grau, «Textos catalans...», p. 85.

35. *Ibidem*, p. 87.

36. L'únic una mica més destacable és l'existència d'algun doblot i d'alguna expansió, bàsicament per contextualitzar: *pro te* > per ta redempció e salvatió; *Agis ei ex hoc de corde gracias?* > Fas-li gràcies de cor per la sua preciosa mort per tu sofferta? ; *et non habeo* > lo qual jo, mesquí, per mos peccats, no he; *detestaris* > avorreixs e squives. De tota manera, cal dir que hi ha elements que no apareixen al ms. de Vic però que reapareixen, per exemple, a l'edició de l'*Speculum artis bene moriendi* (Colonia, Heinrich Quentell, c. 1495).

37. Hi faig servir la negreta per marcar elements que o bé reutilitzaré posteriorment en la col·lació de manuscrits de la primera versió o que permeten visualitzar la relació entre els textos.

<i>L, MANUSCRIT DE VIC</i>	<i>A, MANUSCRIT DE LA PRIMERA VERSIÓ</i>
Incipit tractatus de arte bene moriendi	Comença lo tractat de <i>Art de ben morir</i>
<p><i>Cum de presentis exilii miseria mortis recensitus propter moriendi impericiam multis non solum laicis verum etiam religiosis atque deuotis difficilis nimis multumque periculosius ymo etiam terribilis et horribilis valde plurimum videretur...</i></p>	<p>Com lo pensament [<i>per «passament»?</i>] de la mort, qui es pensament de la misèria del present exili, a molts per no saber morir, no solament a lechs, hoc a religiosos e devots, sia molt difícil e perillós, hoc més los aparega espaventabla e molt orrible ...</p>
<p><i>Prima est de laude mortis et sciencia bene moriendi. Secunda temptationes moriencium. Tercia interrogaciones. Quarta quasdam instrucciones cum obsecrationibus. Quinta exortaciones. Sexta continet oraciones dicendas super agonizantes ab aliquo assistencium</i></p>	<p>La primera és de laor de la mort e de la sciència de ben morir. La segona contén la tentatió dels morints. La terça contén les interrogacions. La quarta és e contén una instrucció ab obsecrations... La sexta contén concions dehidores per alguns dels assistents sobre'ls passants d'aquesta vida.</p>
<p><i>In unione ferventissimi amoris qui te vitam omnium vivencium coegit incarnari et anxillato spiritu in cruce mori pulsamus ad medullam benignissimi cordis tui (...) suppleas faciasque experiri eam super habundantissimam multitudinem miseracionum tuarum prepares eam placidissimo [ed. placatisimo³⁸] tibi modo sibi que et universitati utilissimo condulci [sic] paciencia vera penitencia recta fide spe firma</i></p>	<p>en virtut de la unió de la ferventíssima amor la qual ha forçat incarnar tu, vida de tots los vivents, hoc e morir en la creu ab sperit congoxat, tocam a la medul·la del teu molt benigne cor (...) fer-li sentir aquella sobreabundantíssima multitud de les tues miseracions e prepara-la en manera a tu molt plaïbla, e profitosa a ell e a tota la universitat, ab dolça paciència, vera penitència, vera remissió, drete fe</p>

Més enllà de la casuística i de les possibles variants que ens hi pugua aportar l'estudi detingut de la traducció, en general els raonaments de Fàbrega són certs quant a la primera versió catalana de CP. No, però, quant a la relació de la segona versió amb aquesta mateixa família llatina. En aquest cas, les divergències són més que manifestes, com podem detectar en aquest fragment de l'*Admonitio morienti*, és a dir, de la tercera *partícula* de CP:

38. En aquest article faig servir ed. per a referir-me a les lliçons llatines de l'edició esmentada en nota 36.

<p>Text llatí: ms. L (Vic)</p> <p>/f.10v/ De interrogacionibus agonizantium particula tertia.</p> <p>Deinde secuntur interrogaciones que debent fieri a morituris dum adhuc usum habent rationis et loquendi. Et hoc ideo ut si quis minus dispositus fuerit ad moriendum de meliori informetur atque in eodem confortetur. Ille autem interrogaciones debent secundum Ancelmum /f.11r/ episcopum fieri isto modo. Primo queratur sic: <i>Ffrater letaris quare fide Christi morieris?</i></p> <p>Respondet: <i>Eciam</i> – <i>Ffrateris non tam bene uixisse sicut debuisses?</i></p> <p>Respondet: <i>Eciam</i> – <i>Penitet te?</i></p> <p>Respondet: <i>Eciam</i> – <i>Habes propositum emendandi omnia, si spacium vivendi haberes?</i></p> <p>Respondet: <i>Eciam</i></p>	<p>Primera versió: ms. A</p> <p>/f.80r/ Terça partícula, de les interrogacions dels passants.</p> <p>D'ací avant segueixen-se les interrogacions que deuen ésser fetes a aquells qui són en lo passament mentre han ús de rahó e facultat de parlar; les quals interrogacions per tant deuen ésser fetes que si és poch disposat a morir sia informat e confermat en mellor. Deuen les interrogacions, segons sant Ancelm bisbe, ésser fetes en la manera següent:</p> <p>– Primerament, mon frare, alegres-te car mors en la fe de Christ?</p> <p>Sí respon: Hoc, frare.</p> <p>– Atorgues que tu no /f.80v/ has viscut ací axí bé com devies?</p> <p>Respon: Hoc, frare.</p> <p>– Penits-te de tots tos peccats?</p> <p>Respon: Hoc.</p> <p>– Has volentat de esmenar ta vida e tots tos actes?</p> <p>Respon: Hoc.</p>	<p>Segona versió: ACA, ms. Ripoll 159 /f.67v/ Capítol VII, qui tracta de les interrogacions que's deuen fer a quell qui (é)s posat prop de la mort.</p> <p>Resta que us vull fer algun[e]s interrogacions a les quals deueu atendre e respondre de palaura [<i>sic</i>] o de cor. E après, en persona vostra, yo faré algunes protestacions, interposicions e alegacions a nostre senyor Déu, e axí sereu, segons sent Ancelm e altres doctors, ben aconsolat, confortat e assegurat en vostre cor de la misericòrdia e gràcia divina.</p> <p>E primerament, vos deman si haveu verdadera fe e creença en tota la santa fe cathòlica e en tots los articles de aquella, e en tot co e quant té e creure la santa mare Església, enaxí que voleu estar, viure e morir en aquella e com a feel christià, e que us alegrau e feu gràcies a nostre Senyor com vos ha apellat e conservat en aquella he us voleu alegrar e /f.68r/ valer de aquella. E vós responeu que hoc.</p> <p>Ítem vos deman si us teniu e reputau per gran peccador e molt culpable, e que sou digne de tota mala santència per les infinides ofenses, rebel·lions e defaliments, que son [<i>per «sau»</i>] culpable a nostre senyor Déu; e si us penediu e si us doleu de cor com axí e tant lo haveu offès, e que si voldríeu que en res ni may lo agésseu offès ni haguésseu peccat, per co en quant aquell és desplaçant a Déu e offensa sua; e si haveu en hoy aquell e que ara estau en aquest propòsit e voluntat que, si més viviu, proposau e offeriu vostre cor e voluntat de no ofendre'l ni consentir en nengun peccat. E vós responeu que hoc.</p>
---	---	--

La tendència a l'expansió de la segona versió és molt apreciable, més enllà del que el model llatí concret de seguir ens hi podrà reportar.

5. PER A LA *RECENSIO* DE LA PRIMERA VERSIÓ

Comprovada, doncs, la no-subjecció de les dues versions de CP a un mateix model llatí, podem centrar-nos ara en la discussió de les lliçons que ens ofereixen els testimonis de la primera. Allò que es confirma tot d'una que col·locem els dos manuscrits és que E, més tardà, reporta alguns clares modernitzacions respecte a la lliçó de A, en general més fidel i «llatina» (fins i tot en els calcs d'estructures). És evident, per exemple, alguna substitució d'*hoc* per *sí*, de *pus* per *més* o altres solucions:

Penits-te de tots tos peccats? Respon: – Hoc [Penits men E]

Has volentat de esmenar ta vida e tots tos actes? Respon: – Hoc [si pare E]³⁹

També el canvi dels participis de present per una traducció explicativa o per estructures més genuïnes en català:

agonizantes: dels passants A/ dels qui passen desta vida en laltre E

moriencium: dels morints A/ dels qui moren E⁴⁰

O fins i tot l'evitació d'algun cultisme:

conuentus vel astantes: lo convent ols circumstants A/ los circumstants E

També s'hi detecten algunes lliçons errades i trivialitzacions de E, del tipus:

- *involve*: envolupa't A/ voluntat E

- *in agone*: quant es en lo passament A/ quanta es en lo pacient E

- *pocius omnia quecumque cara demittere ymo eciam vitam corporalem perdere*: abans jaquiries totes coses> quantsevol cares, hoc [quants càrrechs ho E] perdre la vida corporal

- *excipit* (ed.): excepte A/ accepta E

al costat d'algunes expansions respecte al text llatí i a A, que – això sí – no perjudiquen bàsicament el contingut:

- *peccator*: peccador A/ peccador per inhormes crims e peccats age comessos E

- *Petro* (ed.): Pere A/ pere cap de santa mare sglesia e vicari primer de nostre senyor deu jesucrist E

39. Que remet a: – *Penitet te?* Respondet: *Eciam*. – *Habes propositum emendandi omnia, <si spacium vivendi haberes>?* Respondet: *Eciam*.

40. En un altre lloc, la solució de E per a la mateixa expressió llatina és *dels qui estan al pas de la mort*.

- *nullus igitur <desperare> debet*: negú nos deu *A'*/ nos [ratllat] no de[u] esser tant perveç ni mal inclinar que ningus dega *E*

No tot, però, és producte de la transmissió textual catalana. De fet, hi ha algun error atribuïble a una mala lectura del traductor, no de la còpia, o a un model llatí deficient, com ara la traducció de *nimirum* («sens dubte») pel cat. «en maravela», justificable a partir d'un *in mirum*; o de *mala merita* per «mals demèrits», on caldria suposar un llatí *demerita*. En fi, en alguna ocasió és *E* qui ens aporta una millor lliçó: ho és fonamentalment quan *A* proposa una semicorrecció (pus terrible es de molt de la anima e pus detestable *A'*/ mes terrible e detestable es la de la ànima *E*) o, en altres ocasions, per omissió d'alguna paraula o sintagma. Aquestes circumstàncies poden haver estat generades pel copista de *A* mateix, sense necessitat de remuntar-se a cap antecedent, la qual cosa ens confirma que *E* no depèn directament de *A*. El manuscrit *A* porta, en general, menys innovacions i lliçons més apropiades a allò que deuria ser el text de la traducció.